

В.І. ТИМОШЕНКО

ПСИХОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ Л.І. ПЕТРАЖИЦЬКОГО (З історії політичної і правової думки)

Однією з найактуальніших проблем сучасного політичного процесу залишається проблема розбудови нашої держави. Вона не може бути вирішена без визначення сутності держави. Сутність держави в різні часи визначали по-різному, ця проблема завжди була актуальною. Такою вона є і для сучасної науки.

У сучасній юридичній літературі дана проблема досліджується, як правило, в контексті аналізу суміжних наукових проблем у працях В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка, А.П. Зайця, В.Д. Зорькіна, А.А. Козловського, М.І. Козюбри, О.Л. Копиленка, І.О. Кресіної, Н.С. Прозорової, Ю.І. Римаренка, В.Ф. Сіренка, І.Б. Усенка, Ю.С. Шемшученка та ін. Так, проблему походження держави досліджувала Т.В. Кашаніна¹. Найважливіші ознаки держави характеризували П.М. Рабінович та В.О. Котюк². Типологію держави розробляв В.М. Якушик³. Походження держави, її ознаки і типологію в історії політико-правової думки аналізували В.Г. Графський, Н.М. Золотухіна, І.А. Ісаєв, Л.С. Мамут, В.С. Нересянц, Л.Р. Сюкияйнен⁴. Дослідження та критичний аналіз ідей мислителів минулого, як відомо, допомагає краще зрозуміти і вирішити проблеми сьогодення. Ми вважаємо дуже корисним врахування досвіду, накопиченого на попередніх етапах розвитку теоретичної думки. В даній статті ми маємо на меті розкрити (з урахуванням обсягу статті) особливості підходу до визначення сутності держави Л.І. Петражицького — найвидатнішого представника психологічної теорії держави і права. Якщо психологічна теорія права Л.І. Петражицького досить часто аналізується в сучасній науковій літературі, то теорія держави Л.І. Петражицького, як правило, залишається поза увагою сучасних дослідників.

Л.І. Петражицький народився 13(25) квітня 1867 р. в м. Колонтаєво Вітебської губернії (тепер Білорусь). Навчався він спочатку на медичному факультеті Київського університету, потім перейшов на юридичний факультет, після закінчення якого продовжив освіту в Німеччині — в Берліні закінчив семінарію, яка була заснована з метою підготування професорів римського права для Росії. Повернувшись на батьківщину, захистив в 1897 р. докторську дисертацію. З 1898 по 1918 рр. завідував кафедрою енциклопедії і філософії права Петербурзького університету. Був депутатом I-ої Державної думи (1906 р.), входив до складу ЦК партії кадетів. Редагував збірник «Нові ідеї у правознавстві». В 1918 р. емігрував до Польщі, де завідував кафедрою соціології права юридичного факультету Варшавського університету до останніх днів свого життя. Помер 15 травня 1931 р. у Варшаві. Психологічні ідеї Л.І. Петражицького значною мірою вплинули на філософсько-правову, психологічну і соціологічну думку як Росії, так і Польщі, всієї Західної Європи і США. Його висновки мають величезне теоретичне і практичне значення.

Уявлення про соціальний організм, про веління, що виходять від держави, про юридичні норми об'єктивного права Л.І. Петражицький вважав продуктом людської

фантазії, якій не відповідає ніщо в реальності. Він негативно ставився до різних персоніфікацій типу «спільна воля», «народний дух», які часто наділялися вищим авторитетом і стояли над індивідом і його волею⁵.

На думку Л.І. Петражицького, всі існуючі вчення мають наївно-проекційний характер, зокрема: частково наївно-конструктивний, фантастичний, оскільки державознавці постулюють для своїх вчень єдину «волю», предмет, що не існує в дійсності; 2) частково наївно-реалістичний, оскільки для пояснення сутності державної влади вони звертаються до реального явища, яке невірно тлумачать — до особливої сили. На думку Л.І. Петражицького, коли юристи шукають у зовнішньому світі абстрактного суб'єкта прав, тобто юридичну особу і при цьому, звичайно, жодної конкретної живої особи не знаходять, то вони стверджують, що юридична особа — це фікція, в дійсності вона не існує і т.п. Таке вчення він вважав відтворенням наївного, а не наукового реалізму.

Л.І. Петражицький стверджував, що всі соціальні явища являють собою певні психічні переживання. Специфічна особливість соціальних форм і норм поведінки — їхня об'єктивність — є лише особливою ознакою цих переживань. Учений обґрунтовував необхідність створення нової науки в правознавстві (політики права), яка б вивчала психічні особливості правового регулювання людської поведінки, виходячи з психологічного вивчення права, тобто на основі психологічного дослідження чинників і процесів мотивації людської поведінки і розвитку людського характеру. Ця позиція дуже близька вченню М. Вебера.

Дуже послідовно обґрунтовує Л.І. Петражицький одержані ним висновки в сфері моралі та права, відкидає існуючі тут істини, пропонує нове визначення права і суміжних з ним сфер, проводить між ними чітку межу, дає нову класифікацію різних форм і видів права, нову систему об'єктів і суб'єктів права, нарешті, значною мірою розкриває історичну тенденцію різних явищ правової психіки або, інакше кажучи, права⁶.

Політика права Л.І. Петражицького засновувалася на вивченні чинників і процесів мотивації людської поведінки і розвитку людського характеру. Підґрунтям нової науки повинно було стати спеціальне вчення про природу і причинні властивості права, зокрема, вчення про правову мотивацію і вчення про правову педагогіку. Психологічна дедукція самоспостереження, індуктивний метод — наскільки він є можливим — такими, за словами Л.І. Петражицького, мусили стати методи правової політики, що привели б, кінець кінцем, до побудови своєрідної «емоційної психології», яка і була покладена в основу всіх його теоретичних побудов⁷.

Водночас методологічні прийоми, що використовував Л.І. Петражицький в своєму дослідженні, нічим не відрізняються від тих методів, які застосовувалися в сучасній йому науці. Всі його висновки побудовані переважно на самоспостереженні — найбільш популярному прийомі в сфері психологічних досліджень. При цьому Л.І. Петражицький наполягає на застосуванні експериментального методу вивчення психічних явищ.

У вченні Л.І. Петражицького відтворюються як психічний духовний чинник М.К. Михайловського, так і «несвідоме мислення» одного із учнів Л. Фейербаха Л. Кнаппа⁸. Чинниками, які управляють здійсненням функцій психіки, є, на його думку, не ті елементи, які визнає традиційне психологічне вчення, а емоції.

Л.І. Петражицький, дещо повторюючи О. Конта, стверджує, що в людині переважає афективна, а не раціональна сторона її природи, що визначає характер зв'язків, які існують в суспільстві, або повинні в ньому існувати. Ці зв'язки в своїй основі також не стільки раціональні, скільки емоційні⁹.

Вважаючи незадовільним поділ психічних явищ на пізнання, відчуття і волю, де перші два феномени пасивні, а третій — активний, Л.І. Петражицький ввів поняття емоцій, що мають двосторонній, активно-пасивний характер (наприклад, відчуття го-

© ТИМОШЕНКО Віра Іванівна — кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник Інституту держави і права ім. В.М.Корецького НАН України

лону, спраги і т.п.). Що ж стосується елементів пізнання, відчуття і волі, то вони відіграють лише роль додаткових, підпорядкованих і допоміжних психічних процесів, що слугують як засоби більш досконалого емоційного пристосування. Розуміючи під емоціями двосторонні, пасивно-активні переживання або «моторні збудження», Л.Й. Петражицький вірно зазначав, що більшість емоцій, навіть всі, крім деяких, дуже небагаті, протікають непомітно для тих, хто їх переживає, і недосяжні відкриттю для незброєного погляду. Людина переживає кожного дня багато тисяч емоцій, які керують її тілом і психікою, змушують психо-фізичний апарат змінюватися і діяти відповідно до їх команди; але самі вони залишаються непоміченими. Говорячи словами Л. Кнаппа, передача збудження органу, що мислить, на моторні нерви призводить до скорочення мускулів, а внаслідок цього і створює історичний процес життя¹⁰.

Отже, емоції — це істинні мотиви, рушійна сила людської поведінки. Емоції проєкціюються поза психікою (емоційна проєкція або фантазма), і результат цієї проєкції здається таким, що об'єктивно існує. Реально ж існують лише психічні процеси, решта соціально-історичних утворень є лише їх зовнішніми проєкціями — «емоційними фантазмами». Норми права і моралі являють собою такі проєкції певних емоцій, які людина переживає з огляду на певні уявлення, наприклад уявлення про певну поведінку. Серед різних емоцій особливу роль відіграють емоції етично-моральні та правові. Моральні емоції імперативні, тобто обов'язкові; правові — імперативно-атрибутивні, їм властиві зобов'язувально-претензійні риси¹¹.

Л.Й. Петражицький розділяв право на інтуїтивне і позитивне. Інтуїтивне право за своїм змістом є принципово індивідуальним і тому характеризується як ідея. Водночас Л.Й. Петражицький наділяв це право властивостями права діючого. На відміну від інтуїтивного права, позитивне — виходить від зовнішнього авторитету держави. Реальною для Л.Й. Петражицького є лише індивідуальна правосвідомість, суб'єктивне переживання індивідом усвідомлення двосторонньої, імперативно-атрибутивної зв'язаності волі. Це право суттєво відрізняється і від моралі, норми якої мають виключно примусовий характер. Право у Л.Й. Петражицького являло собою сукупність імперативно-атрибутивних норм. Політична права покликана очищати психіку людей від антисоціальних нахилів і спрямовувати їх поведінку на досягнення спільного блага.

За Л.Й. Петражицьким, не слід шукати державу в зовнішньому світі; там вона не існує, але це не означає, що вона взагалі не існує. Держава існує в психіці людей і означає лише певний образ, емоційну фантазму. Л.Й. Петражицький розробив концепцію державної влади як правового явища, що засноване на психологічних проєкціях прав і обов'язків. На базі цих проєкцій виникають відносини влади, в яких правляча особа одержує повноваження видавати накази і вимагати їхнього виконання, а підвладні зобов'язані виконувати ці накази. Характер психічних переживань стає основою класифікації відносин державної влади. Психологічні емоції не лише засвідчують наявність влади, а й створюють саму владу.

Згідно з теорією Л.Й. Петражицького надання певному колу осіб влади лежить в основі будь-якої соціальної організації, в тому числі й держави, яка не є реальністю, організмом; не має реальності і єдина воля, яка їй приписується. Державна і взагалі суспільна влада є не воля і не сила, взагалі не є чимось реальним, а є емоційною проєкцією, емоційною фантазмою. Держава, за Л.Й. Петражицьким, це лише ідея, душевне переживання людини, яка спонукається до суспільно-корисної поведінки і знесилюється для поведінки суспільно-шкідливої. Реальними є лише психологічні емоційно-інтелектуальні переживання правового типу: по-перше, імперативно-атрибутивні уявлення одних, котрим належить право на покору інших, і, по-друге, імперативно-атрибутивні уявлення інших, котрі повинні коритися своїм повелителям. Обов'язки

одних закріплені за іншими як їхні права. В результаті множини таких переживань виникає координована індивідуальна і масова поведінка: одні розпоряджаються, карають тих, хто провинився, інші підкоряються, виконують розпорядження перших. За небажання підвладних підкорятися вступає в дію тенденція, властива правовій психіці повелителів і тих, хто з ними солідарний, — змусити залежних до покори. Отже, державна влада — це приписане певній особі (нею самою або іншими) загальне соціально-службове право наказувати або якимось іншим чином впливати на підданих (в тому числі розпоряджатися спільними справами) з метою виконання обов'язку служіння спільному благу¹². Щоб бути переможцями, володарі повинні мати в своєму розпорядженні сили інших підвладних, що визнають необхідність їм підкорятися. Чим більше таких підвладних, що приписують повелителю право на покору з їхнього боку, тим більш могутній повелитель.

Складний ієрархічний розподіл влади, що існує в державі, на думку Л.Й. Петражицького, викликає помилкове уявлення про державу як про механізм з єдиною волею і силою. Насправді ж ми маємо справу з особливими імперативно-атрибутивними переживаннями і відповідною індивідуальною та масовою поведінкою. Л.Й. Петражицький не погоджувався з популярною теорією про надання державі-особі однієї єдиної влади. Він виходив з того, що народна правова психіка наділяє різними за змістом правами влади множину осіб в державі. Всі ці особи приписують собі права на покору інших осіб, а також обов'язок підкорятися своїм начальникам і діють відповідно. Тому в державі одночасно є не одна влада, а кілька або навіть багато властей і, відповідно, багато суб'єктів, наділених владою. Наділення владою кількох суб'єктів з боку одних і тих самих підвладних могло б потягти за собою певні небезпечні колізії і конфлікти. Усуєнню таких ускладнень сприяє певна властивість народної психіки: за суперечливих розпоряджень двох або кількох властей конкретний обов'язок підкорення спрямовується на адресу лише одного з них. Таким чином, можна говорити про дві категорії властей: 1) перша і переважача; 2) інші, такі що поступаються. Всі вони розміщуються в ієрархічному порядку. Владу, над якою немає ієрархічно вищої, Л.Й. Петражицький називає верховною соціальною владою. Людські ж спільноти, об'єднані однією верховною владою (тобто приписуванням одним і тим самим особам належних їм прав і обов'язків), він називав самостійними і незалежними соціальними групами. Л.Й. Петражицький виділяв два різновиди самостійних соціальних груп у суспільстві. Одні складаються з людей, об'єднаних, крім правових переконань, ще й родинними зв'язками, тобто відповідними правовідносинами (усвідомленням взаємних обов'язків і прав) майбутнього характеру (обов'язками і правами забезпечення продуктами, спадкування та ін.) і особистого характеру. Сюди належать сімейні та родові групи, що складаються з кількох сімей, пов'язаних родинними зв'язками. Інші самостійні соціальні групи не пов'язані такими зв'язками. Це союзи між чужими. Самостійні соціальні групи другого типу Л.Й. Петражицький називав неродинними, офіційними або державними групами — державами¹³. Держава — це незалежна соціальна група, об'єднана однією верховною владою, тобто психологічними переживаннями права розпоряджатися і обов'язком підкорятися у випадку колізій одному вищому керівництву.

Л.Й. Петражицький відкидав традиційне визнання в державі трьох елементів — території, населення і державної влади. «З точки зору психологічної теорії державної організації... осліпість, наявність певної території не має класифікаційного значення. І відповідні кочові соціальні групи або такі, що раніше були осліпими, але в даний момент пересуваються на інші території під владою і керівництвом своїх князів, царів, ханів та ін., мають бути включеними, за наявності вказаних вище інших ознак, до класу «держави»¹⁴.

Таким чином, несвідомий процес життя є основним і первинним. Психологічна теорія Л.Й. Петражицького буде державу не як факт, а як переживання індивіда, тобто підходить до держави з точки зору ідеалістичної, а не реалістичної. Він вивчає не надумані психічні явища, а такі, які дійсно відбуваються, але заміняє умови та відносини, що реально існують, лише уявленням про них; вивчає не самі відносини, а їхнє відтворення в психіці людини.

Вже в літературі початку ХХ ст. висловлювалися сумніви щодо існування емоцій як елементарного стану поряд з пізнанням, відчуттям і волею. Р.М. Оржецький стверджував, що при виділенні в психіці інтелектуальних, чуттєвих і вольових процесів не переслідуються мета вказати стан, який можна переживати окремо від інших станів; немає станів, які б конкретно переживалися як чисте відчуття, чисте почуття або чиста воля. Дійсні переживання складаються із складного, конкретно-нероздільного комплексу або потоку. Лише шляхом теоретичного аналізу можна розрізнити в переживанні явища різного характеру і шляхом ізолюючої абстракції звести їх до найпростіших елементів, які вважаються такими, що не піддаються розкладу, тобто є елементарними¹⁵.

Привертає увагу і крайній індивідуалізм Л.Й. Петражицького. На відміну від своїх сучасників Г. Тарда, В. Вундта, Е. Дюркгейма та ін. він залишає поза увагою соціальну психіку. Л.Й. Петражицький завжди підкреслював, що будь-яке психічне явище відбувається в психіці одного індивіда, і лише там його природа не змінюється залежно від того, чи відбувається або ні щось подібне десь між індивідами, над ними, в психіці інших індивідів, чи існують взагалі інші індивіди.

Поза увагою Л.Й. Петражицького залишилося таке явище, як психологія натовпу. Сам факт перебування в збудженому людському натовпі може позначитися на індивідуальних психічних переживаннях кожної людини. Без дослідження таких фактів заперечення реальності соціальної психіки не виглядає обґрунтованим.

Кінець кінцем теорія Л.Й. Петражицького дає змогу зробити висновок, що розвиток суспільної і державної влади обумовлюється змінами індивідуальної психіки. Але чим в такому разі обумовлюється розвиток самої психіки? На це запитання теорія Л.Й. Петражицького не дає відповіді.

Сучасним дослідникам слід звернути увагу на ту обставину, що спроби Л.Й. Петражицького, як і інших прихильників психологічної школи, пояснити всі суспільні явища, в тому числі й політико-правові, одними лише законами психології не є достатньо обґрунтованими. Якщо суспільство є лише психічним процесом, то всі явища суспільного життя є психічними актами. Якщо суспільство є лише психічними переживаннями індивідів, що його складають, то слід пояснити, які ж чинники призвели до зовнішніх проявів цих переживань. Не розкриваючи сутності цих чинників, теоретики психологічної школи розглядали самостійну дію причин, відірваних від свого первинного обґрунтування.

Психологічна теорія не змогла до кінця пояснити роль психіки у виникненні держави і права. Ця теорія не визначила, як саме на виникненні держави і права позначився процес психічного відображення (психічного відтворення об'єкта в мозку людини у вигляді відчуттів, сприйняття, почуттів, емоцій, уявлень, образів а також слів, понять, суджень і умовиводів), завдяки якому здійснюється орієнтування людини у соціальному середовищі, що необхідно для спрямування практичних дій. Між «імпульсами», «емоціями», «переживаннями» ця школа не бачила відмінностей. Як відомо, психіка людини поділяється на різні сфери — емоційну, вольову, мислительну. У взаємовідносинах між людьми найбільш важливими є вольові якості. На їхній основі встановлюється психологічна підпорядкованість між людьми, а також соціальні утворення, одним із яких є держава.

1. *Кашанина Т.В.* Происхождение государства и права. Современные трактовки и новые подходы: Учебное пособие. — М., 1999. — С. 51, 74, 75, 85—92. 2. *Рабинович П.М.* Основы заглавной теории права та держави. — К., 1994. — С. 31, 32; *Котюк В.О.* Основы держави і права. — К., 1998. — С. 9, 10, 11. 3. *Якушик В.М.* Проблемы теории революционно-демократического государства. — К., 1991. — С. 28—43. 4. История политических и правовых учений: Учебник для вузов / Под общ. ред. В.С. Нерсисянца. — М., 1995; *Исаев И.А., Золотухина Н.М.* История политических и правовых учений России XI—XX вв. — М., 1995. 5. *Петражицкий Л.И.* Теория права и государства в связи с теорией нравственности. — СПб., 1909. — Т. I. — С. 15. 6. *Рейснер М.А.* Теория Л.И. Петражицкого, марксизм и социальная идеология. — СПб., 1908. — С. 38; *Зорькин В.Д.* Психологическая теория права Л.И. Петражицкого и ее соотношение с концепциями естественного права // Из истории развития политико-правовых идей / Отв. ред. Л.С. Мамут, В.С. Нерсисянца. — М., 1984. — С. 117—128. 7. *Рейснер М.А.* Цит. праця. — С. 40. 8. *Михайловский Н.К.* Сочинения. — СПб., 1906. — Т. II. — С. 104, 105, 106, 122, 126, 127, 310; *Кларп Л.* System der Rechtsphilosophie. — Erlangen, 1857. — S. 215, 235, 245. 9. *Уткина Н.Ф.* Позитивизм, антропологический материализм и наука в России (вторая половина XIX века). — М., 1975. — С. 24. 10. *Кларп Л.* Op. cit. — S. 61. 11. *Петражицкий Л.И.* Цит. праця. — С. 1, 2, 3. 12. Там само. — С. 198, 206. 13. Там само. — С. 212. 14. Там само. — С. 213. 15. *Оржецкий Р.М.* Теория права и государства профессора Л.И. Петражицкого. Т. I, 1907 // Вопросы философии и психологии / Под ред. Л.М. Лопатина. — М., 1908. — Январь — февраль. — С. 112, 113.